Od hľadania mestského centra k hlavnému mestu Slovenska

DUŠAN ŠKVARNA

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Táto práca nadviaže na dve predchádzajúce štúdie autora[1] a bude sa venovať nasledujúcim dvom tematickým okruhom:

A./ niekoľko všeobecných teoretických poznámok k fenoménu mesta ako národného centra

B./ typické znaky utvárania slovenského mestského centra

A./ Niekoľko všeobecných teoretických poznámok

Celé dejiny ľudskej civilizácie vyplňujú rôzne typy centier. Už v stredoveku sa výrazná časť dôležitých spoločenských aktivít sústreďovala do miest. Mestá postupne nadobúdali rôznorodé funkcie a poslanie. V 19. storočí pripadla malej časti z nich úplne nová funkcia – stávali sa centrami národných hnutí, ich aktivít a ak tieto boli úspešné, aj centrami života celého národa. Umožnil to, či vyvolal to prudký vzostup hodnoty národa, zložito štrukturovaný proces, ktorý sa zvykne nazývať formovanie moderných národov:

1. Národno-emancipačný proces a túžba po národnom cítení boli spočiatku vecou elity, ktorá bola mentálne, ideovo a zväčša aj bytostne spojená s mestom. Nielen preto išlo primárne o mestský fenomén. Tento proces, ak mal byť úspešný, vyžadoval personálnu a organizačnú koncentráciu v konkrétnom priestore. Vhodné podmienky pre to nachádzal hlavne v mestách, ktoré sa tak stávali oporami a strediskami národných pohybov, predovšetkým s nimi sa spájalo utváranie moderných národných identít, kultúr, spolkov, politík.

2. V modernom nacionalizme sa už veľmi skoro vykryštalizoval pocit, že nevyhnutnou a kľúčovou podmienkou slobody národa je aj väzba medzi národom, národným teritóriom a vlastnými politickými inštitúciami (obraz národnej štátnosti, ktorý v slovenskom prostredí prví predstavili "nenárodní" uhorskí jakobíni a o čosi neskôr Ján Kollár). Z tohto konštruktu logicky vyplynula už aj otázka a potreba národného politického centra (hlavného mesta).

Mestské centrá národných hnutí sa vytvárali rôznymi spôsobmi a cestami, možno ich rozdeliť do nasledujúcich skupín:

1. spontánne, bez uvedomelých aktivít a cieľavedomých usmernení, historickým vývinom. To sa týka predovšetkým hlavných miest štátov, ktoré existovali kontinuálne, už počas raného novoveku sa tieto štáty budovali centralisticky a stáli na čele civilizačného vývinu. Sem možno zaradiť viaceré západoeurópske hlavné mestá, napríklad Paríž a Londýn.

2. hladko a rýchlo. Z tradičných mestských centier štátov, historických útvarov, provincií, kde sídlili politické inštitúcie, koncentrovala sa krajinská elita a pod., sa stávali centrá dominantného, najsilnejšieho národného hnutia. To bol prípad Čechov s Prahou, Chorvátov so Záhrebom, Maďarov s Pešťbudínom (Budapešťou), menej výrazne Slovincov s Ľubľanou, Poliakov s Ľvovom.

---

[1] ŠKVARNA, D.: Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice. Ed. I. Nagy a I. Graus. Banská Bystrica 2005, s. 278-290; ŠKVARNA, D.: Bratislava ako centrum slovenského národného obrodenia. In: Studia Academica Slovaca, roč. 29, Bratislava 2000, s. 187-197. Novú štúdiu som koncipoval tak, aby dopĺňala informácie, ktoré neobsahujú predchádzajúce práce a minimalizovalo sa opakovanie.

3. oneskorene. V tomto prípade sa kryštalizovalo národné centrum zložito, cestou rôznych nenaplnených pokusov, náhradných riešení, nakoniec sa však úspešne zavŕšilo. Týkalo sa to predovšetkým Slovákov, sedmohradských Rumunov, uhorských Srbov, sudetských Nemcov.

4. neúspešne. Národnému hnutiu, ktoré bolo slabé a identita vlastného etnika chabo vyprofilovaná, sa nepodarilo utvoriť pevné a trvalé mestské centrum. Tak to bolo napríklad u Rusínov.

Národné mestské centrá sa neutvárali len rôznorodo, ale taktiež mali veľmi odlišný charakter. Popri rovnakých funkciách a znakoch, sa odlišovali napríklad – veľkosťou, vážnosťou, reálnosťou, množstvom a charakterom funkcií. Celkove plnili nasledujúce integračné funkcie, ktoré sa prekrývali a mali rôznorodé zastúpenie (od jednej až po všetky):

1. koncentrácia kultúrnych a spolkových aktivít
2. koncentrácia ekonomických aktivít
3. koncentrácia politických aktivít
4. koncentrácia elity
4. koncentrácia mocenských štruktúr
5. symbolická funkcia - samotné národné centrá sa stávali zdrojom sebavedomia, dôležitým zdrojom národnej pamäti a teda jedným zo symbolov a reprezentantov vlastného národa. Mohli sa javiť ako pozitívny symbol, hodný glorifikácie a sakralizácie (Mekka, Panteón, Svätostánok, Rím, Sion), alebo ako negatívny symbol, ktorý súperiace národné hnutia (zväčša susedné) alebo konkurenčné politické sily a kultúry neraz démonizovali a mystifikovali.

Pritom je nutné vnímať aj to, že:

1. sa v jednom meste často vyvíjali dve, ba i viac národných hnutí a teda jedno mesto mohlo plniť funkciu viacerých národných centier (dočasne, dlhodobo). V niektorých prípadoch sa v nich národné hnutia vzájomne konfrontovali, v iných spolupracovali. Tieto javy vyvolala sčasti multietnicita dotyčných miest, sčasti ich centrálna pozícia v danej provincii či monarchii (Viedeň, Budapešť, Ľubľana, Bratislava).

2. v každom hnutí sa vytvorili vo viacerých mestách (mestečkách) rôzne dôležité národné centrá, postupne sa však jedno z nich sformovalo ako hlavné (oficiálne, konvenčne).

3. nezaangažovaní súčasníci v nejednom prípade nerozpoznali, že mesto plní funkciu národného centra, neuvedomovali si ju, alebo jej nepripisovali väčší význam.

Mestské centrum mohlo nadobudnúť viaceré podoby:

1. mohlo existovať v podobe projektu, zámeru, ba len vo forme túžby nadšencov národnej idey. V takomto prípade mestá reálne neplnili rolu národných centier, ale sa tak vnímali iba na základe historických konštuktov a ideológie, ich rola bola symbolická ako tzv. svätého miesta národa. To sa vzťahovalo napríklad na Nitru či Trenčín.

2. národné centrum sa redukovalo na uzavretú skupinu vzdelancov, na ich zväčša literárne a súkromné (na školách) aktivity. Prakticky sa tento proces odohrával v okrajovej pozícii, mimo pozornosti mestskej spoločnosti a zväčša i jej elít.

3. národné centrá mali hlavne v počiatkoch marginálne zázemie v miestnej verejnosti, ale už dokázali osloviť časť mestskej sociéty, niekedy mestskej elity, inokedy, naopak, marginálne skupiny.

4. oveľa úspešnejším príkladom bolo nadobudnutie masového zázemia vo verejnosti, preniknutie do verejných priestorov, až ich ovládnutie a získanie si rešpektu zo strany iných miest.

5. optimálnym stavom bolo prekrytie až stotožnenie sa politickej moci s národnou

ideou. Bol to prípad dominantných národných hnutí v nejakom územnom, resp. politickom priestore, pričom tieto často zaujímali netolerantné postoje voči iným národným hnutiam a koncepciám

B/ Kryštalizácia slovenského mestského národného centra

Pri abstrahovaní od detailov možno zachytiť problematiku vytvárania dominantného mestského strediska Slovákov (resp. ich hlavného mesta) v nasledujúcich základných časových a štrukturálnych vymedzeniach.

V 80. rokoch 18. storočia až 20. rokoch 19. storočia sa iba formovali obrysy moderných národných identít. Vo významnejších mestách vznikali aj v prípade Slovákov prvé kultúrne spolky, rozširovali sa vydavateľské a vzdelávacie inštitúcie, narastal záujem o kultiváciu národného jazyka, o poznanie vlastnej minulosti. Išlo o tzv. elitársku a solitérsku fázu, počas ktorej národná idea bola iba vecou úzkej zapálenej elity, verejnosť ešte stála prakticky mimo národného diania. Najdôležitejšie slovenské aktivity tak katolíckeho, ako aj evanjelického prúdu sa na konci 18. storočia sústreďovali v Bratislave (vtedy Prešporok, Pressburg, Pozsony). Príznačné bolo, že s týmto dominantne nemeckým mestom ležiacim však na rozhraní troch etník sa v tomto období spájali začiatky národných pohybov nielen Slovákov, ale aj Maďarov a uhorských Nemcov. Umožnilo to niekoľko faktorov. Vďaka značnej koncentrácii vyšších škôl, hlavne katolíckemu generálnemu semináru a evanjelickému lýceu (vtedy gymnáziu), úradov, tlačiarní žili v Bratislave početné skupiny vzdelancov. Dvere ich osvietensko-jazykovým aktivitám otváralo tradičné kultúrne zázemie mesta, jozefínsky reformizmus odstraňujúci v duchu rovnoprávnosti rôzne stavovské, konfesionálne, regionálne bariéry a s nimi aj stereotypy a predsudky, ako aj ďalšie duchovné inšpirácie prichádzajúce z blízkej Viedne. V slovenskom bratislavskom kultúrnom prostredí sa tak zrodil prvý spisovný jazyk, vznikol tu prvý spolok národného charakteru, vo výučbe sa objavil domáci jazyk (generálny seminár, lýceum), začali vychádzať početnejšie práce v domácom jazyku, uzrela svetlo slovenská periodická tlač, vznikla iniciatíva za utvorenie Slovenského učeného tovaryšstva, došlo k neúspešnému pokusu umiestniť v Bratislave veľkoryso koncipovanú Spoločnosť československú. Hoci koncentrácia národných aktivít bola pomerne značná, po zrušení generálneho seminára význam Bratislavy ako slovenského kultúrneho centra výrazne poklesol.[2]

Vďaka Slovenskému učenému tovaryšstvu nakrátko stúpol z hľadiska sledovanej témy význam susednej Trnavy, ktorá sa stala jeho sídlom. K tomuto spolku sa hlásilo vyše 500 členov a mal dva primáty: bol najväčším kultúrnym spolkom vo svojej dobe v Uhorsku a zároveň najväčším slovenským spolkom až do založenia Matice slovenskej roku 1863. To tiež naznačuje, že slovenské národné hnutie malo na konci 18. storočia podstatne priaznivejšie podmienky pre svoj vývoj ako neskôr. Činnosť Tovaryšstva utvárala možnosť na prepojenie aktivít trnavského centra s rôznymi regiónmi, avšak po nástupe konzervatívneho politického kurzu v monarchii, ktorý zavrhol nielen idey osvietenstva, ale zabrzdil aj výraznejšie angažovanie sa katolíckych duchovných na svetskom poli, sa táto koncentračná a integračná funkcia Trnavy rozplynula skôr, ako sa stihla plnšie rozvinúť.

V 20. a 30. rokoch 19. storočia dominovali slovenským kultúrnym, vydavateľským a spolkovým aktivitám hlavne Pešť a Budín. Hoci v týchto, na protiľahlých stranách Dunaja ležiacich mestách početnosťou absolútne dominovali Nemci, mali multietnický cha-

[2] BOKES, F.: Bratislava 1780-1830 – hlavné stredisko slovenského národného života. In: K počiatkom slovenského národného obrodenia. Ved. red. J. Tibenský. Bratislava 1964, s. 303-320; ČAPLOVIČ, J.: Bratislavské lýceum a slovenské národné obrodenie v rokoch 1780-1830. In: tamže, s. 285-302.

rakter – žili v nich všetky etniká Uhorska. V tomto období tu žilo okolo 6000 Slovákov, medzi nimi aj početné skupiny vzdelancov (úradníci, učenci, kňazi, právnici).[3] Pešťbudín neležal v tomto období mimo slovenského etnického územia, ktoré bolo podstatne väčšie ako dnešné, zároveň však aj podstatne menej homogénne (premiešanie Slovákov hlavne s Nemcami a Maďarmi). Nachádzal sa skôr na jeho okraji, veď do bezprostredného okolia Pešti a Budína zasahovali výbežky slovenského osídlenia. Toto dvojmestie sa už od konca 18. storočia stalo prirodzeným a hlavným gravitačným centrom Uhorska. Budín prijímal funkcie hlavného mesta celej krajiny, v Pešti sa zasa odohrávala modernizácia v každom smere najintenzívnejšie v celom Uhorsku. Obe predstavovali hlavné centrum maďarského národnoemancipačného procesu, koncentrovala sa tu maďarská národná elita, politika, kultúra s prvými štátom podporovanými, preto aj veľkoryso budovanými inštitúciami (múzeum, akadémia, divadlo). Pritom nemožno obísť ani to, že Pešť bola v tomto období i hlavným centrom kultúry uhorských Srbov (sídlo Matice srbskej).

Oproti osvietenskej Bratislave vykazovalo pešťbudínske centrum v 20. a 30. rokoch niekoľko odlišností. Vyšlo tu oveľa viac titulov slovenskej spisby, váha aktivít nestála na pleciach študentov, ale vzdelancov, menej duchovných ako svetských. Na pozadí maďarských emancipačných úspechov a vitality tu dochádzalo k rýchlejšiemu prekonávaniu jazykových a národných stereotypov ako v uzavretom malomestskom prostredí na slovenskom území. Nie div, že tu vznikli prvé spolky prekonávajúce konfesionálne bariéry. Vďaka Jánovi Kollárovi došlo k pokusu agitovať za národnú ideu aj v širšom prostredí peštianskych slovenských evanjelikov.

Aktivity peštianskeho centra na prelome 30. a 40. rokov síce na kvalite nič nestratili, ale na význame áno. Do popredia slovenského života sa dostala opäť Bratislava, ktorá v tomto období dostala aj svoje dnešné slovenské pomenovanie.

V Bratislave sa začala angažovať nová generácia vlastencov, ktorá vtlačila slovenskému národnému hnutiu novú kvalitu. K tradičným kultúrnym záujmom a náplni pridávala záujem o sledovanie sociálnych problémov, analýzu politického života, hľadanie spôsobov ako vtiahnuť vzdelancov do hnutia, ako si nakloniť širšie spoločenské vrstvy a regióny a čoskoro utvárala i vlastnú slovenskú politiku.

Mladá generácia začala od polovice 30. rokov cieľavedome budovať ako jadro celého národného hnutia študentskú Spoločnosť česko-slovenskú, neskôr Slovanský ústav pôsobiace pri evanjelickom lýceu. Z tohto prostredia vychádzali rozhodnutia, podnety, iniciatívy, ktoré dali národnému hnutiu nové smerovanie – pevnejšiu organizačnú podobu, jasnejšiu ideologické zakotvenie, nadšenie pre spoločenskú modernizáciu a emancipáciu nižších vrstiev, doriešenie otázky spisovného jazyka, ujasnenie si národnej svojbytnosti Slovákov, prvé politické noviny, politický program i verejné politické vystúpenia, spojené hlavne s poslanectvom Ľ. Štúra na uhorskom sneme, v ktorých spojil modernizáciu Uhorska s rešpektovaním národných (rečových) práv Slovákov.

V 40. rokoch 19. storočia sa už u mnohých národných hnutí vyprofilovali mestské centrá. O to naliehavejšie sa začalo v slovenskom vlasteneckom prostredí uvažovať i diskutovať o jeho podobe v slovenskom prípade. Samotní aktéri diania síce nazývali Spoločnosť (Ústav) a s nimi aj Bratislavu ako „centrum gravitatis“, ako „srdce“ slovenského života, „ohnisko“ národného diania.[4] Ako slovenské centrum ju vnímali aj stúpenci hnutia na vidieku, ba i slovanskí a maďarskí vlastenci, prirodzene, každý po svojom. Av-

[3] KOVÁČOVÁ, A.: Život a kultúra Slovákov v Budapešti v období dualizmu (1867-1918) Pilíšska Čaba – Ostrihom 2006, s. 13-15.

[4] BÉDER, J.: Spoločnosť česko-slovanská a Slovanský ústav v Bratislave v rokoch 1835-1840. In: Sborník štúdií a prác Vysokej školy pedagogickej v Bratislave, Spoločenské vedy, zv. I, zošit 1, 1957, s. 9, 17, 52.

šak aj štúrovcom bolo jasné, že v Bratislave prakticky nebola šanca získať si väčšiu priazeň verejnosti, vyjmúc nepočetných miestnych sympatizantov a podporovateľov. Bolo to o to zložitejšie, že od roku 1844 tu národné aktivity na pôde lýcea prudko poklesli.[5]

K úvahám o mestskom stredisku Slovákov prispeli aj prudké polemiky s odporcami nového spisovného jazyka a štúrovskej koncepcie národnej svojbytnosti Slovákov. V zborníku Hlasowé o potřebě jednoty spisovného jazyka sa objavili u viacerých autorov námietky (F. Palacký, P. J. Šafárik), že rozvíjanie národnej, jazykovej a kultúrnej svojbytnosti Slovákov nemôže byť neúspešné, pretože okrem iného nemajú zázemie v mestskom centre, ktoré by prispievalo k rozširovaniu slovenčiny, disponovalo vzdelávacími a kultúrnymi inštitúciami, udržiavalo kontinuitu kultúrneho vývoja.[6] Na jednej strane slovenskí autori konštatovali, že mestské centrum je dôležité a pozitívne, ale na strane druhej zdôvodňovali (Hurban, Hodža), že Slováci patria medzi tie prípady, keď jedno centrum nie je nutné, spolkový a kultúrny život sa rozloží do viacerých miest a mestečiek.[7] Takéto parciálne centrá sa skutočne črtali, platí to predovšetkým o Liptovskom Mikuláši, ďalej Banskej Bystrici, Myjave, Banskej Štiavnici, Levoči.[8] Stotožnenie sa s multipolaritou centier nepriamo potvrdzuje, že v slovenskom prípade chýbalo vyprofilovanejšie mestské centrum a že v predrevolučnom období jeho národné hnutie spájalo posilňovanie národnej integrácie predovšetkým s presadením sa jazyka a kultúrnych spolkov a ešte nezamýšľalo vystúpiť s požiadavkou územného vyčlenenia Slovenska, kde by nutne vyvstala i otázka mestského politického centra.

Táto otázka sa stala naliehavou už o niekoľko mesiacov, počas revolučného dvojročia 1848/49. Počas neho sa odohrali dovtedy nevídané ostré, až antagonistické konflikty medzi nacionálnymi záujmami a koncepciami. Medzi mnohé nacionálne otázky, ktoré sa dovolávali riešenia, pritom sa internacionalizovali, sa zaradil aj problém Slovákov. Všetky národné hnutia sa za pár mesiacov natoľko zradikalizovali, že verejne usilovali o štátoprávne zabezpečenie práv svojich národov (väčšina v rámci federalizovanej monarchie alebo Uhorska). Z takýchto prístupov nevyvstali len otázky o vlastnom území, inštitúciách, reprezentácii, ale aj o politickom a administratívnom centre.

Slovenské národné hnutie nečakané zmeny zaskočili, na nové podmienky nebolo pripravené. Reálne mu chýbalo mestské centrum, do ktorého by sa mohli koncentrovať verejné vystúpenia a vďaka ktorému by mohli nadobudnúť istú mieru reprezentatívnosti. Okrem známeho, často citovaného výroku Ľ. Štúra sa toho dotkol aj M. Š. Ferienčík.[9] Doslova túžobne volal po aktivite slovenských miest, hlavne Banskej Bystrice, koncom mája 1848 v letáku Z Prahy na Slovensko J. M. Hurban, ktorého dojímalo slovanské prebudenie Prahy, jej nadšenie pre rakúske slovanstvo a jej symbolická funkcia v prospech Čechov. Práve ich aktivita mala nahradiť chýbajúce mestské centrum.[10]

Stredoeurópske národné hnutia si samé vytvárali alebo požadovali ustanoviť svoje národné centrá v mestách, ktoré im vyhovovali (veľkosť, opora, akcie). Ani jeden zo slovenských dokumentov, ktoré vyjadrovali aj štátoprávne ambície – autonómne postavenie

---

[5] Okolnosti najnovšie vykreslil VESTRÓCZY, Zs.: Bratislava ako centrum slovenského politického života v prvej polovici 19. storočia. Pokusy vybudovať sieť slovenských národných inštitúcií v 40. rokoch 19. storočia. In: Kapitoly z dejín Bratislavy. Ed. G. Czoch, A. Kocsis, Á. Tóth. Bratislava 2006, s. 324-247.

[6] Hlasové o pořebě jednoty spisovného jazyka... Praha 1846, s. 32, 74, 76.

[7] HURBAN, J. M.: František Palacky. Slovenskje pohľadi... Diel I, zv. 1, 1846 s. 41.

[8] Sem možno zaradiť aj Nitru a Trenčín. V nich sa nekoncentrovali prakticky žiadne národné aktivity, ale nadobudli symbolickú funkciu, ktorú vlastenci prijímali na základe svojich romantických historických koncepcií o Veľkej Morave a Matúšovi Čákovi.

[9] Slovenskje národňje novini, 4. 4. 1848, s. 1097.

[10] RAPANT, D.: Slovenské povstanie 1848-49. Diel druhý, časť druhá - Dokumenty. Turč. Sv. Martin 1948, s. 12-18.

Slovenska – však neobsahoval a nepožadoval mestské centrum. Na jednej strane samotné mestá a ich reprezentácie nepreukazovali veľkú vôľu po takomto statuse, na strane druhej podľa všetkého nepanoval ani v hnutí konsenzus. Jeho program predbehol vlastné možnosti i stav národnej emancipácie slovenskej spoločnosti. Hnutiu sa darilo vťahovať do svojich cieľov širšiu verejnosť zväčša len v mestečkách na západe Slovenska, v Turci, Liptove, Gemeri. S pasivitou sa však stretávalo vo významnejších, kráľovských mestách, o získanie ktorých mu predovšetkým išlo.

Iniciatívy, aspoň v podobe návrhov či úvah prichádzali v tomto smere viac zvonku (rakúska a česká tlač, štátni úradníci) ako zvnútra hnutia. V projektoch či článkoch podporujúcich územno-politické vyčlenenie Slovenska sa najčastejšie spomínali ako stredisko budúcej slovenskej provincie (korunnej krajiny, dištriktu a pod.) Banská Bystrica, Banská Štiavnica, zriedkavejšie Nitra. Viacero dokumentov však naznačuje, že v národnom hnutí bola živá predstava, že slovenským politickým centrom sa stane Banská Bystrica.[11] Ani vládny dôverník Ján Kollár vo svojom elaboráte toto mesto neodmietal, ale predsa pred ním uprednostňoval Nitru. Pritom to nezdôvodňoval natoľko historickými argumentmi – úlohou Nitry vo veľkomoravskom období –, ale predovšetkým pragmaticky tým, že má perspektívu rozvoja, pretože má výhodnú a vhodnú polohu – leží blízko riek Váh a Dunaj, je z nej dobrý prístup k parolodi, železnici a obchodu, ľahko sa dostať do Pešti, Bratislavy i Viedne.[12]

Zo slovenskej strany to bol dovtedy najpresvedčivejšie zdôvodnený výber hlavného mesta Slovenska. K jeho utvoreniu však nakoniec nedošlo, pretože cisárska moc nevyčlenila Slovensko ako územno-politický celok. Otázka mestského centra sa počas revolúcie 1848/49 síce otvorila aj na politickej úrovni, ale nevyriešila. Tento neúspech slovenskej politiky spôsobil, že mestské centrum sa naďalej existovalo viac v podobe projektu ako reality.

Päťdesiate roky neoabsolutizmu boli desaťročím sklamania, ale aj istého vydýchnutia si, pretože tieň pomaďarčovania sa minimalizoval. Ponúkali aj čas na zorientovanie sa v otázke výberu a budovanie pevnejšieho mestského strediska. Na jednej strane sa obmedzili, ale nezamedzili možnosti spolčovania a zhromažďovania, na strane druhej sa objavilo slovenské stredné školstvo. Hlavne vďaka nemu a aktivitám skupín mešťanov a vzdelancov sa začali obnovovať národné aktivity vo viacerých mestách. Príkladom toho bola Modra, Banská Štiavnica, Revúca, Skalica a hlavne Banská Bystrica.

V 50. rokoch došlo k radu iniciatív usilujúcich o založenie viacerých kultúrnych spolkov – Matice slovenskej, Tatrína, Spolku sv. Vojtecha, Spolku Komenského. Zostavovanie žiadostí, vypracovanie stanov a pod. sa nutne spájalo aj s výberom ich sídla. Ak odhliadneme od menšinových návrhov (Trnava a Bratislava), resp. názoru, že slovenské spolky by sa nemali viazať na jedno mesto, prevažovali dve predstavy o umiestnení kultúrneho centra. Hlavne v Pešťbudíne a na Dolnej zemi žijúci vlastenci presadzovali, aby sa slovenské aktivity a sídlo Matice sústredili v Pešťbudíne. Druhá skupina okolo Š. Moyzesa, J. M. Hurbana, D. Licharda sa prikláňala k tomu, aby sa posilnila centrálna pozícia Banskej Bystrice a predovšetkým v nej sa usadzovali aj nové spolky, ktoré ešte neexistovali.[13] Na prelome 50. a 60. rokoch sa zdalo, že profilácia mestského centra sa čoskoro zavŕši Banskou Bystricou. K existujúcim školským ustanovizniam malo pribudnúť evanjelické patentálne biskupstvo, toto mesto figurovalo vo viedenskom Memorande, ktoré

[11] RAPANT, D.: cit. dielo. Diel tretí, časť tretia – Dokumenty, s. 494; Národní noviny, 17. 9. 1849, č. 212.
[12] LEŠEHRAD, E.: Náměty a cesty. Praha 1938, s. 91-95.
[13] O problémoch vymedzenia sídiel kultúrnych spolkov a národného centra v 50. rokoch 19. storočia pozri podrobnejšie BUTVIN, J.: Bratislava v slovenskom národnom obrodení a otázka slovenského národného strediska v rokoch 1848-1918. Historický časopis, XXI, 1973, č. 4 , s. 560-564.

odovzdala delegácia vedená Š. Moyzesom cisárovi, ako hlavné mesto Hornouhorského slovenského Okolia. Taktiež v tlači i súkromnej korešpondencii z prelomu 50. a 60. rokov panovalo presvedčenie, že Banská Bystrica sa stane sídlom Matice slovenskej. Vývoj ani v tomto prípade však nepotvrdil očakávania, zvrtol sa iným smerom..

S obnovením ústavných pomerov v monarchii sa zaktivizoval aj spoločenský, kultúrny, politický život. V pomerne optimistickom období, keď si mnohí sypali popol na hlavu za správanie v rokoch 1848/49, sa nanovo profilovala kultúrna infraštruktúra, politické zoskupenia a ich programy. Výnimkou nebolo ani slovenské prostredie, ocitlo sa pred novými výzvami a šancami. Jednou z nich bol vznik Matice slovenskej. Pritom práve ona nastavila slovenskej vlasteneckej spoločnosti aj jej zázemiu pravé zrkadlo. Jej povolenie zo strany panovníka sa vnímalo aj symbolicky, ako uznanie národnej svojbytnosti Slovákov, o to záväznejší bol včasný a vhodný výber sídla Matice slovenskej. Ukázalo sa, že slovenské vlastenecké prostredie v Banskej Bystrici bolo prislabé na to, aby zlomilo odpor vplyvnej opozičnej časti mešťanov.

Hoci sa o sídlo prvej oficiálnej inštitúcie uchádzalo niekoľko miest a mestečiek, najpresvedčivejšie tak spravil neveľký Martin. Toto dovtedy marginálne mestečko a jeho vedenie preukázalo v priebehu roka dvakrát rozhodnosť, vďaka ktorej slovenská politika a kultúra nestratila tvár (memorandové zhromaždenie, sídlo Matice slovenskej). To boli momenty, ktoré zvýšili autoritu Martina a naštartovali ho k aktivitám, ktoré iné, často významnejšie mestá nepoznali. Pomohol tomu i fakt, že Matica mohla podľa stanov zasadať iba vo svojom sídle. Už v 60. rokoch sa v Martine usadilo viacero známych vlasteneckých rodín, pulzoval tu najintenzívnejší slovenský kultúrny život, vychádzalo viacero časopisov, hlavne s Martinom sa spájal politický prúd Stará škola.

V tomto desaťročí sa difirenciačný proces slovenskej politiky prejavil aj v posilňovaní Pešťbudína ako opozičného centra. Vodcovskú rolu tu zohral hlavne J. N. Bobula a jeho Nová škola slovenská. Z Pešti sa Martinu vyčítala provinčnosť, izolovanosť od vysokej politiky a centier kultúrneho diania. V pešťbudínskom centre sa prejavovala oveľa väčšiu ústretovosť k maďarskej politike a okázalejšie prejavy uhorského vlastenectva, začala sa tu budovať pomerne pestrá spolková štruktúra, naviazaná na sociálnu otázku i podnikateľské aktivity, vytvárať zázemie, ktoré popri tradičných vzdelancoch tvorili aj podnikatelia, študenti, robotníci.

V 60. rokoch ešte išlo iba o zárodky národných centier tak v Pešti, ako aj Martine.[14] Rakúsko-uhorské vyrovnanie však privrelo a likvidácia slovenských gymnázií a Matice slovenskej úplne zavrela dvere pôsobeniu Novej školy. S tým prudko upadli na štvrťstoročie aj slovenské aktivity v Budapešti. Presne opačný účinok mala rovnaká udalosť na pozíciu Martina. Nepriamo mu pomohla vyprofilovať sa na hlavné, celé dve desaťročia prakticky jediné centrum slovenskej kultúry a politiky. Prirodzene, za cenu pokorenia slovenskej politiky a kultúry. Martin ako národné centrum predstavoval z viacerých alternatív náhradné, defenzívne, avšak z hľadiska skromných možností Slovákov a národnostnej politiky v Uhorsku reálne a primerané riešenie. Maďarská politika, ideológia a mentalita vyplnili prakticky celý verejný život v Uhorsku, tým padla akákoľvek možnosť, aby sa národným centrom stalo niektoré z kráľovských miest. Národný život sa posunul výrazne na hornatý sever, do čisto slovenského etnického prostredia, na periférію Uhorska, čo do istej miery poskytlo ochranu krehkej národnej identite a kultúre. Na strane druhej sa táto pozícia a malomestskosť Martina nemohla nepodpísať pod istú izolovanosť a nedô-

[14] Prakticky solitérsky postoj zaujímal na prelome 60. a 70. rokov J. Hložanský, ktorý vytrvalo preferoval – aj na stránkach svojho periodika Biele Slovensko – Nitru za, ak nie faktické, tak aspoň symbolické centrum Slovenska.

veru voči modernizačným prúdom a javom prichádzajúcim hlavne z centra krajiny Budapešti, pod konzervativizmus, ktorý prehnane ľpel na udržiavaní tradičných princípov, viedol k pasivite a nedôvere. Celkove miera presvedčivosti národného centra zodpovedala sile či presnejšie slabosti národného hnutia.

O Martine ako národnom centre v období dualizmu vznikol celý rad publikácií a štúdií.[15]

Na tomto mieste iba spomeniem, že sa tu sústredila slovenská politická elita, pôsobila tu jediná slovenská politická strana, rad vlastencov si zvolilo Martin za svoje bydlisko, ktorý sa stal hlavným udržiavateľom slovenskej kultúry, vychádzala v ňom väčšina slovenskej tlače a pôsobilo niekoľko z mála slovenských spolkov. V Martine sa skoro usiloval presadiť aj slovenský podnikateľský živel. Až do 90. rokov 19. storočia bol prakticky jediným slovenským mestom, kde sa aspoň v obmedzenej miere dokázal prejaviť slovenský život aj na verejnom priestore, kde architektonický vzhľad mesta aspoň skromne ovplyvnilo národné hnutie, kde prejavovala časť mestských (i župných) hodnostárov väčšiu mieru tolerancie a pochopenia voči slovenským aktivitám. Tieto výlučnosti vyvolávali u väčšiny vlasteneckej spoločnosti hlbokú úctu k Martinu, u jej časti však aj kritické postoje.

Optimistickejšie podoby začalo nadobúdať slovenské národné hnutie a kultúra opäť od polovice posledného desaťročia 19. storočia. Ožili lokálne centrá ako Liptovský Mikuláš, Ružomberok, Myjava, Brezová pod Bradlom, Trnava, Nové Mesto nad Váhom, Zvolen, Bratislava (ako centrum robotníckeho hnutia), Budapešť. Opätovne sa začala nastoľovať otázka modernejšieho mestského centra i spochybňovať doterajšia rola Martina. Najznámejší z plánov predostrel, aby sa nové národné centrum budovalo vo Zvolene.[16]

Reálne sa druhým centrom slovenského života stávala už po tretíkrát Budapešť. Aktivizovali sa v nej slovenské spolky, ich počet sa rozšíril, vychádzalo 20 slovenských periodík. Prirodzene, v budapeštianskom prostredí vyznievali slovenské aktivity nutne ako marginálne. Neprekročili mentálne hranice slabej menšiny, okrem iného aj preto, že sa do spolkovej činnosti zapájala iba malá časť Slovákov žijúcich v Budapešti.[17]

Novú etapu hľadania slovenského kultúrneho a politického centra náhle ukončila 1. svetová vojna. So vznikom Československa stúpla mnohonásobne sila slovenskej politiky a aj vďaka tomu sa otázka národného centra vyriešila prekvapujúco rýchlo, ale aj prekvapujúco v prospech Bratislavy, s ktorou rátal málokto. Išlo viac o rozhodnutie zohľadňujúce mocenské a strategické momenty ako kultúrne, geografické, etnické hľadisko. V tomto prípade už nešlo len o vyprofilovanie národného centra v jednom meste, ale o zákonné

[15] Za posledné dve desaťročia patria medzi najpozoruhodnejšie: KRAJČOVIČ, M.: Martin ako jedno z centier národnoemancipačných hnutí. In: Martin v slovenských dejinách. Zost. V. Šarluška. Martin 1986, s. 56-74; VANOVIČ, J.: Druhá kniha o starom Martine. Martin 1993; Vanovič, J.: Tretia kniha o starom Martine. Martin 1999; HLAVAJ, J.: Martin. Stavebný obraz mesta. Bratislava 1994; Martin. Z dejín mesta. Zost. J. Mlynarčík. Martin 2000; WINKLER, T. – ELIÁŠ, M. a kol.: Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť. Martin 2003; PODRIMAVSKÝ, M.: Národná identita a centrum národného hnutia (Martin – azyl, pevnosť, symbol). In: Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej kultúre 18. – 20. storočia / Regionális és nemzeti identitásformák a 18. – 20. századi magyar és a szlovák történelemben. Eds. Š. Šutaj – L. Szarka. Prešov 2007, s. 48-57.

[16] ŠTEFANOVIČ, M.: Z našich úloh. Ružomberok 1898.

[17] O Budapešti ako centre slovenského života vzniklo v poslednom období viacero hodnotných prác: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov/ A budapesti szlovákok kulturális öröksége. Budapest 1998 (najmä štúdie Cs. G. Kissa, I. Käfera, A. Kováčovej, L. Szarku); HALÁSZ, I.: Cirkev, národ, štát. Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873-1906). Esztergom – Piliscsaba 2003; KOVÁČOVÁ, A.: Život a kultúra Slovákov v Budapešti v období dualizmu (1867-1918). Pilíšska Čeba – Ostrihom 2006.

ustanovenie hlavného mesta Slovenska.[18]

Záver

V slovenskom prípade chýbal pevnejší historický základ pre priamočiare vymedzenie mestského národného centra, preto jeho kryštalizácia predstavovala pestrú mozaiku s radom rozmazaných prvkov, trvala nadpriemerne dlho, časovo zaostávala za vývojom väčšiny okolitých národov, ich hnutí a politík, predsa však bola úspešná. Toto komplikované, kľukaté, pomalé a dlhé utváranie a definovanie mestského centra zodpovedalo zložitému a pomalému utváraniu sa identity novodobého Slovenska, ktorá sa z uhorského celku vyčleňovala iba pomaly, ale aj jeho geografickej členitosti, etnickej rôznorodosti kráľovských miest, roztrieštenosti politických záujmov a názorov. Stmeľujúce, integračné prvky oslabovali rovnako „vonkajšie“ zásahy, predovšetkým tvrdohlavé spájanie maďarskej politickej a kultúrnej elity zásady uhorského politického národa s nutnosťou maďarizácie, ale aj neschopnosť cisárskej Viedne predvídať civilizačný vývoj a vážnejšie sa zaoberať v krízových okamihoch 19. storočia národnostnou otázkou ako fundamentálnym faktorom stredoeurópskej emancipácie.[19]

Po celé 19. storočie paralelne vedľa seba existovalo viacero nevýrazných centier, v ktorých malo národné hnutie slabé zázemie mestskej verejnosti, častokrát pôsobilo iba na jej okraji. Prejavom tohto stavu bolo aj dlhodobé, od 40. rokov 19. storočia vlastne sústavné uvažovanie o mestskom centre, rôzne návrhy, ale aj spochybnenia a nejednoznačnosť či mnohoznačnosť názorov, návrhov, postrehov. Do istej miery výnimkou bol iba Martin, stabilizoval situáciu v kritickom dualistickom polstoročí. Do istej miery preto, lebo aj on odrážal slabosť slovenského národného hnutia, ale aj silu uhorskej moci. V deformovaných podmienkach dualizmu dokázal za polstoročie rozvinúť iba časť funkcií mestského centra. V porovnaní s funkciami národných centier iných národov strednej Európy ich mal iba poskromne. Ak boli slovenské aktivity marginálne v Budapešti, tak Martin bol marginálny, periférny v rámci Uhorska.

Prvýkrát sa atribúty hlavného mesta Slovenska začali kryštalizovať až so vznikom Československa. Povojnové radikálne civilizačné a štátoprávne riešenia ponúkli aj radikálne vyriešenie problému, ktorý sa slovenskými dejinami vliekol vyše sto rokov. Hoci Bratislavu ako hlavné mesto krajiny prijala časť kultúrneho a politického spektra s nevôľou a spochybňovala ju nielen v medzivojnovom období, ale aj krátko po 2. svetovej vojne, ba náznaky jej zamietania sa objavili aj po roku 1989, až Bratislavou sa uzavrela otázka tak hlavného mesta, ako aj polyfunkčného centra Slovenska.[20]

O tejto téme vznikol rad štúdií, článkov i monografií, najviac z pera F. Ruppeldta, argumentujúceho od 20. do 40. rokov 20. storočia neraz polemicky v prospech Martina ako hlavného mesta Slovenska. Časť jeho tvorby analyzoval Thurzo, I.: Fedor Ruppeldt a jeho koncepcia hlavného mesta. Vlastivedný zborník Považia XX, Žilina 2000, s. 39 – 56

---

[18] LIPTÁK, Ľ.: Changes of Changes. Society and Politics in the 20th Century. Studia historica Slovaca XXII, Bratislava 2002; LIPTÁK, Ľ.: Bratislava als Hauptstadt der Slowakei. In: Heroen, Mythen, Identitäten. Die Slowakei und Österreich im Vergleich. Zost. H. Steckl – E. Mannová. Wien 2003, s. 135-173.

[19] Doteraz zaujíma z hľadiska zachytenia integračných a dezintegračných faktorov pôsobiacich v slovenskej spoločnosti 19. storočia dôležité miesto monografia RUPPELDT, F.: Koncentračné snahy slovenské do roku 1918. Turč. Sv. Martin 1928.

[20] O tejto téme vznikol rad štúdií, článkov i monografií, najviac z pera F. Ruppeldta, argumentujúceho od 20. do 40. rokov 20. storočia neraz polemicky v prospech Martina ako hlavného mesta Slovenska. Časť jeho tvorby analyzoval THURZO, I.: Fedor Ruppeldt a jeho koncepcia hlavného mesta. Vlastivedný zborník Považia XX, Žilina 2000, s. 39-56.

Summary

From finding an urban centre to a capital city of Slovakia

This study consists of two thematic parts. In the first one the author indicates several questions connected with urban national centres in general – conditions and directness of their formation, variety of functions, relationship between the urban centre and politics or the public, extent of authority. Second, more extensive part of the study approaches the Slovak national centre development from the end of the 18th century to 1918. It perceives particular parts of this complex process, reasons of frequent national centre removal to different towns, functions and aim of main urban centres, firstly Bratislava, Budapest, Banská Bystrica and Martin, reflections about the character of Slovak urban centre and concrete suggestions for it. The study tries to follow the development of the urban national centre of the Slovaks; factors generally braking emancipatory development of the Slovaks and the crystallization of their urban national centre. Its formation run over in deformed conditions and slower than in case of the majority of surrounding nations, but finally after the creation of Czechoslovakia and establishing Bratislava a capital city of Slovakia it was successfully completed.